

NOTES / NOTE

ÎMPĂRAȚI, REGI ȘI CRAI ÎN TRADIȚIA BIBLICĂ ROMÂNEASCĂ. UN EXEMPLU DE CONDIȚIONARE POLITICĂ ÎN TRADUCEREA BIBLIEI

Dr. Ioan-Florin FLORESCU
Centrul de Studii Biblico-Filologice
„Monumenta linguae Dacoromanorum”, Iași
ioanflorinflorescu@yahoo.com

ABSTRACT In the ancient Romanian translations of the Bible, the concept of ‘monarch’ was rendered differently according to the political-historical contexts, by Rom. *împărat* (‘emperor’) in the case of the texts written in Moldavia and Wallachia and by Rom. *crai* (‘prince’, ‘king’) in the case of the biblical translations made in Transylvania. While in Moldavia and Wallachia the supreme political model of the monarch was traditionally the *emperor* (according to the model of the Byzantine *basileus*), in Transylvania – the scene of the confrontation, since the second half of the sixteenth century, between the Calvinist princes and the Catholic emperor – the Romanian term *crai* (‘prince’, ‘king’) was preferred to the term *împărat* (‘emperor’) in the biblical translations.

1. Echivalarea lexicului guvernării în traducerea Bibliei pune una dintre cele mai interesante probleme de istorie biblică, teologie și deopotrivă de istorie politică.

Pe de o parte, în cărțile Vechiului Testament, titlul de *rege* (ebr. *melek*) este atribuit, de o manieră generală, fie monarhilor evrei precum Saul, David, Solomon etc., fie căpeteniilor unor cetăți sau ale unor triburi (e.g. regele Sodomei, regele Gomorei, regele amaleciților, regii Edomului etc.) sau marilor suverani ai Babilonului, Persiei, Asiriei (căror li se dă uneori titlul de *rege al regilor*, ebr. *melek melakim*), fie, în sfârșit, lui Yahwe

însuși, adevăratul rege al lui Israel (Ps. 5:3; 44:2; Is. 44:6; cf. 1Reg. 8:7), *regele slavei* (Ps. 23:7.8), *marele rege* (Ps. 47:2). Septuaginta și Vulgata au redat ebr. *melek* prin echivalenții unici βασιλεύς (LXX), respectiv *rex*.

O dată cu traducerea Scripturii în limba slavonă, conceptul de ‘monarh’ a fost lexicalizat printr-un termen nou și inadecvat istoriei Vechiului Testament: царь ‘împărat’. Deși slavona cunoștea și termenul *краль* ‘rege’, acesta nu a fost considerat potrivit pentru a reda conceptul de ‘monarh’, fiind, desigur, perceput ca „inferior” lui царь. Din moment ce slavii răsăriteni, prin învecinarea cu Imperiul Bizantin, au cunoscut monarhia sub forma ei imperială, iar conducătorii primului Imperiu Bulgar s-au intitulat „țari”, nici Yahwe, nici monarhi biblici precum David și Solomon și nici, mai târziu, Iisus nu puteau fi numiți cu titlul, inferior, de *rege*. Poporul evreu însă nu a avut niciodată ca obiectiv crearea unui imperiu, a unei „împărății”. Singura „împărăție” pe care evreii biblici au proclamat-o dintotdeauna a fost cea a lui Dumnezeu, în sensul afirmării unei monarhii universale, a unei suveranități absolute asupra lumii, conferită lui Dumnezeu de însuși actul creației. Încît, pentru istoria Vechiului Testament, politonimul *rege* exprimă în mod mai adecvat conceptul biblic de ‘monarh’ (inclusiv de ‘monarh divin’) decît *împărat*.

2. Pe de altă parte, în cadrul istoric și teologic al Noului Testament se produce o reinterpretare a conceptului de ‘monarhie’. Noile realități politice impun disjunția politonimelor: Cezarul este *împărat*, în vreme ce Irod și Agrippa sînt *regi*, iar mulțimile aclamă în persoana lui Iisus nu pe „împăratul lumii”, ci pe „regele lui Israel” care vine să restaureze regatul mesianic. Iisus însă respinge ideea restaurării unui regat pămîntesc, pentru că adevăratul său regat „nu este din lumea aceasta” (Ioan 18:36). Regatul presupune o suveranitate exercitată într-un cadru național, conceptul este limitativ în sine, or mesajul central în Evangheliile și în Epistole nu este restaurarea unei guvernări pămîntești limitate la o națiune și la o religie, ci a unei suveranități absolute, a monarhiei eshatologice căreia nu i se poate sustrage nimeni și nimic, *imperiul/împărăția lui Dumnezeu*. Astfel, politonimele *împărat* și *împărăție* reflectă mai bine interpretarea teologică a conceptului biblic de ‘monarhie divină’ în Noul Testament. Pe crucea de pe Golgota va muri „Iisus Nazarineanul *Regele iudeilor*”, pentru ca din

mormînt să învieze „împăratul lumii”, o dată cu făgăduința unei *împărății a cerurilor*.

În traduceri românești, această disjuncție istorico-teologică nu este niciunde mai bine ilustrată ca în *Noul Testament de la Bălgrad*. Dacă, spre comparație, în RADU-GAL., în BIBL. 1968 și în edițiile sinodale actuale întâlnim o inconsecvență terminologică majoră (de pildă, Iisus este numit atît *regele iudeilor*, la Mat. 2:2; 27:11.37; Luc. 23:2.3; Ioan 6:15, cît și *împăratul iudeilor*, la Mat. 21:5; Ioan 18:37; 19:19; în RADU-GAL., David e *rege* în 3Reg. 1:1 și *împărat* în Mat. 1:6, și însuși Domnul este cînd *rege*, Ps. 44:2; 47:3, cînd *împărat*, Ps. 5:3; 28:10), traducerea de la 1648 probează un discernămînt remarcabil în utilizarea alternativă a celor două politonime. Astfel, David și Irod sînt *craii iudeilor*, Iisus e *craiu* *jidovilor* (Ioan 19:19), dar și *craiu* *împărăților pămîntești* (Apoc. 1:5), Abaddon este *craiu*, *îngerul adîncului* (Apoc. 9:11), regina din Saba este *crăiasa de la amiază* (12:42). În schimb, banul dajdiei e al *împăratului* [roman], Pavel merge la *gîndecata împăratului* (Fapt. 25:10) sau a *chesarului* (Luc. 2:1; Filip. 4:22), Dumnezeu e *împărat* (Mat. 21:5), *mare împărat* (Mat. 5:35), *împăratul sfinților* (Apoc. 15:3) etc. Celebrul răspuns al arhierilor iudei aflați înaintea lui Pilat din Pont pentru a-l învinovăți pe Iisus, *οὐκ ἔχομεν βασιλέα εἰ μὴ καίσαρα* (Ioan 19:15), răstălmăcit în majoritatea traducerilor românești, începînd de la CORESI TE (*nu avăm împărat, fără chesar, 229^v*) și pînă la ultimele ediții ale Bibliei sinodale (*nu avem împărat, decît pe Cezarul*), este redat în NTB în toată limpezimea sensului său politico-istoric: *nu avem craiu, numai împărat*. Într-adevăr, arhierii iudei nu vor să afirme că Cezarul e împăratul lor, cum se înțelege din Coresi și din traduceri moderne („decît pe”), ci că nu au rege (*craiu*) și nici Iisus nu poate fi numit *rege* (cum îl numise Pilat), de vreme ce Iudeea fusese transformată în provincie imperială. Este remarcabil, de asemenea, și faptul că NTB face deosebire și între verbele guvernării, chiar dacă diferențierea lexicală nu se regăsește și în textul grecesc: *craii* și stăpînitorii lumești *domnesc*, dar Dumnezeu *împărățește* (1Cor. 15:25; Apoc. 11:17), dreptii *vor împărăți cu Hristos* (Apoc. 20:4.6; 22:5) etc.

3. Disjuncția practică de NTB în privința lexicului guvernării se regăsește, într-o mai mică măsură, și în alte două traduceri realizate în

Transilvania: *Tetraevanghelul de la Sibiu* (1551-1553) și *Psaltirea de la Bălgrad* (1651), în care politonimele *împărat* și *crai* sînt utilizate alternativ. Aceste texte sînt însă mai degrabă o excepție între vechile traduceri românești. În cele mai multe traduceri din secolul al XVI-lea, lexicul guvernării este redat, sub influența tradiției biblice slavone, aproape în mod exclusiv prin termenii *împărat*, *împărăție*, *a (se) împărăți*, pe care îi vom regăsi în *Biblia de la București* și în versiunile preliminare cuprinse în manuscrisele 45 și 4389, iar ulterior în toate traduceri care au urmat textul *Bibliei de la București* (MICU, ȘAGUNA, FILOTEI, BIBL. 1914). În toate aceste versiuni, mo-narhii biblici, fie că e vorba de regi mărunți, de suverani de imperii sau de monarhul divin, sînt intitulăți, de o manieră generală, *împărăți*.

Această consecvență lexicală este de natură să surprindă. De bună seamă, învățați ca Milesco, Grecenii sau Samuil Micu știau foarte bine că mărunții șefi de trib din Canaan nu au fost niciodată „împărăți” sau că, sub suveranitatea romană, Irod nu s-ar fi putut niciodată intitula „împărat”. Pentru desemnarea strictă a regalității, traducătorii români ar fi avut la îndemînă termenii *crai* ‘rege’, ‘principe’, și *crăie* ‘regat’ (*rege* și *regat* fiind, cum se știe, neologisme atestate abia din prima jumătate a secolului al XIX-lea, conform DLR, cînd este înregistrată și forma latinizantă *a rége* ‘a domni ca rege’). Ipoteza că în traduceri din Moldova sau din Muntenia s-a optat pentru un termen general, *împărat*, în locul unui regionalism, *crai*, preferat în traduceri din Ardeal, este înfirmată de utilizarea în mod curent a subst. *crai* și a familiei sale lexicale (*crăiasă*, *crăie*, *a crăi*) în operele unor cărturari ca Grigore Ureche, Miron Costin, Stolnicul Cantacuzino sau frații Greceanu, care făceau întotdeauna distincție între diferitele tipuri de monarhii.

Letopisețul lui Grigore URECHE, de pildă, face deosebire între „împărăți, crai și domni”, între, pe de o parte, „împăratul Rîmului”, „împăratul Paleolog” sau „împăratul turcesc” și, de cealaltă parte, „craii unguresc”, „craii leșesc”, „crăia-sa Zofia” etc. În Muntenia, învățatul stolnic Constantin Cantacuzino știe foarte bine că, în vreme ce „Decheval crăia pe-aici”, la Roma „împărăția Domițian”, iar după cucerirea romană, Traian a pus în Dacia „nu craiu, ci numai voievozi”, mai apoi „împărăția Romană s-au împărțit toată în crăii, în domnii și într-alte po-litii”, iar Carol a fost mai întîi „craii de Franța”, pînă ce „papa le-au dat titlușul

de a să chiea împărați ai Apusului”, în vreme ce „spaniolii, franțozii, némții au craii lor” etc. Și în cronicile brîncovenești își dispută interesele politice „împă-ratul turcesc”, „prințepul de Baden”, „împărăția Neamșului”, „împăratul Mos-cului”, „craiul șfețescu”, „craiul Țării Leșăști”, „craiul de la Șpania”, „craiul frăntozesc” etc. În sfîrșit, și în *Cuvîntu înaintea cărții aceștia*, din MS. 45, sînt amin-tiți *craii vechi și vestiți*, cu care este asemănat, pentru generozitatea sa, vrednicul mitropolit al Țării Românești care patrona revizia manuscrisului lui Milescu.

Și atunci este firesc să ne întrebăm de ce în traducerea *Bibliei de la București* și în edițiile care i-au urmat, pînă în secolul al XIX-lea, monarhul este desemnat aproape în mod exclusiv ca *împărat*, chiar și în cele mai improprii contexte, în timp ce termenul *crai* este evitat.

4. Răspunsul trebuie căutat mai degrabă în tradiția politică a Țărilor Române. În conștiința românilor din Moldova și Muntenia, titlul de *crai* evoca, în secolele al XVI-lea – al XVII-lea, figura politică a regilor Ungariei sau ai Poloniei. Sigur că în cronicile cărturarilor moldoveni și munteni termenul *crai* se afla la locul său, pentru că desemna realități politice ale epocii. În schimb, o traducere precum, de pildă, „Doamne, mîntuiește-l pe *crai*” (Ps. 19:10), ar fi sunat, probabil, în bisericile domnești din Moldova și Muntenia, ca un act de trădare! Pe cîtă vreme termenul *împărat* avea avantajul unei „neutralități” politico-istorice (fiind deopotrivă titlul bazileului bizantin, al sultanului, al împăratului romano-german și, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, al țarului rus), craii cei mai cunoscuți românilor erau cel „leșesc” și cel „unguresc”.

Pe de altă parte, mutîndu-ne privirea înspre Ardeal, preferința pentru termenul *crai* în locul celui de *împărat*, în texte precum *Palia de la Orăștie* sau *Psaltirea de la Bălgrad*, este de la sine înțeleasă în acest principat, teatrul unei îndelungate confruntări, începînd cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, între *craii/principii* calvini și *împărații* catolici. Așa cum în predosloviile muntenești domnitorul era pus în descendența *împăraților* bizantini, Gheorghe Rákóczi, *craiul Ardealului*, este pus, în prima predoslovie din NTB, în descendența lui *David craiu* și a altor *crai sfînți de demult ai Iudeei* etc. Se înțelege că în traducerea patronată de *craiul Ardealului*, înverșunatul adversar al împăratului catolic și al Sfîntului

Imperiul Romano-German, numai Dumnezeu putea primi demnitatea de *împărat*! Însă aluziile politice cele mai străvezii își află locul în traducerea *Psaltirii de la Bălgrad* (1651). În acest text, monarhul secular este desemnat, în general, cu termenul *crai* (*Izichiaș craiu*, *craii pământești*, *craii șireagurilor*, *craii amoreilor* etc.), în timp ce titlul de *împărat* îi este rezervat (cu câteva excepții) lui Dumnezeu și unsului său, David. Când, totuși, – făcându-se probabil o concesie puternicei tradiții liturgice ortodoxe, mai ales în cazul unor fragmente biblice foarte bine cunoscute și îndelung utilizate, precum „psalmii împărătești” din cadrul utreniei –, în loc de *crai* este pomenit *împăratul*, ca în versetul *Doamne, spăsește [pe] împăratul* (Ps. 19:10), traducătorul nu uită să precizeze imediat într-o glosă marginală: *acestu împărat să înțeleagă Hristos*, ca nu cumva cineva să se gândească la împăratul catolic. Uneori, glosa traducătorului este atât de inutilă, încât scopul ei polemic este evident, ca în secvența *puterea împăratului* din Ps. 98:4, în care *împăratului* este marcat cu un asterisc și „explicat” în marginea paginii: *craiiului*. În schimb, în unele contexte negative pentru monarhul secular, când acesta trebuie „înfierat” de mărturia biblică, termenul de *împărat* este preferat celui de *crai*, fără nici o altă explicație: *în ziua mâinii[i] Sale, [Domnul] va zdrobi pre împărat* (Ps. 109:5) – se înțelege, pe împăratul catolic.

Tot în Ardeal, însă un secol și jumătate mai târziu și sub suveranitatea Imperiului Habsburgic, condiționarea politică se repetă, dar în sens invers: Samuil Micu nu se va mai simți obligat să evite termenul *împărat*, ba dimpotrivă, îl va folosi în mod exclusiv, pentru că în noul context politic se cerea cenzurată tocmai amintirea *craiiului* și a *crăiei* (principatului), politonime care nu-și mai află locul în traducerea blăjeană.

5. Condiționările politice vor influența opțiunea traducătorilor români și de-a lungul secolului XX. În traducerile de la 1936 și 1938, *rege* tinde să-l substituie pe *împărat*, mai ales în Vechiul Testament și în Psalmi. Nu e vorba doar de o înnoire lexicală sau de o adecvare critică la istoria biblică, ci își spune cuvântul conformarea la tradiția politică a regalității românești. Astfel, binecunoscutul verset din „psalmii împărătești”, „Doamne, mîntuiește pe *împăratul* și ne auzi pe noi în orice zi te vom chema” (Ps. 19:10), scris și rostit în această formă timp de secole, va fi redat în trei

ediții succesive, BIBL. 1936, RADU-GAL. și NICODIM, cu un singur cuvânt modificat: „Doamne, mîntuiește pe *regele* și ne auzi pe noi în orice zi te vom chema” – în mod evident, o reverență la adresa regalității românești. Atît de evident, am putea spune, încît începînd cu ediția din 1957 a Psaltirii și cu cea din 1968 a Bibliei în întregime, revizorii Institutului Biblic al B.O.R. vor considera că e mai prudent ca versetul să revină la forma veche, „Doamne, mîntuiește pe *împăratul* etc.”. Desigur, noua traducere nu trebuia să mai evoce cititorului imaginea *regelui*, – o realitate încă primejdioasă pentru sistem și care se cerea uitată, în timp ce termenul *împărat* era îndeajuns de anacronic pentru a nu mai predispuce la conotații politice nedorite.

6. În sfîrșit, opțiunea pentru un anumit politonim în traducerea Bibliei cunoaște și un caz interesant de *conditionare confesională*. În recenta traducere a Martorilor lui Iehova (*Sfintele Scripturi. Traducerea lumii noi*, 2006), noțiunile de ‘monarh’ și ‘monarhie’ sînt desemnate exclusiv prin termenii *rege* și *regat*, iar sintagmele *împărăția cerurilor* și *împărăția lui Dumnezeu* sînt redată prin *regatul cerurilor*, respectiv *regatul lui Dumnezeu* (e.g. „Tatăl nostru care ești în ceruri, să fie sfințit numele tău. Să vină *regatul* tău etc.”). Această opțiune reprezintă expresia unei eshatologii particulare, pentru care „împărăția lui Dumnezeu” va fi un *regat* pămîntesc limitat la 144 000 de supuși, între alte „regate” și puteri ostile lui Iehova, iar ca anticipare a acestuia, casele de rugăciuni iehoviste poartă numele de *Sala Regatului*.

SIGLE

BB = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a celei vechi și a celei noao lege* [...], București, 1688.

BIBL. 1914 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a celei Nouă, tipărită în zilele majestății sale Carol I* [...], Ediția Sfîntului Sinod, Bucu-rești, 1914.

BIBL. 1936 = *Sfînta Scriptură, tradusă după textul grecesc al Septuagintei, con-fruntat cu cel ebraic. În vremea domniei Majestății sale Carol II* [...] cu aprobarea Sfîntului Sinod, București, 1936.

- BIBL. 1968 = *Biblia sau Sfânta Scriptură, tipărită [...] cu aprobarea Sfântului Si-nod, București, 1968.*
- CORESI, TE = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi (Brașov, 1560-1561) comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăcești (1574), ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București: Editura Academiei R.P.R., 1963.*
- FILOTEI = *Biblia sau Testamentul vechiu și nou [...] tipărit [...] prin bine-cuvântarea [...] iubitorului de Dumnezeu Episcop al Sfintei Episcopii Buzăul, D.D. Filoteiu, Buzău, 1854.*
- MICU = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a legii vechi și a ceii noao, toate care s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înțelesul limbii românești [...]. Cu bla-goslovenia mării sale prealuminatului și preasfințitului domnului domn Ioan Bob, vlădica Făgărașului [...], Blaj, 1795; ediție jubiliară în reproducere anastatică și transcriere interpretativă, sub coordonarea lui Ioan Chindriș și Eugen Pavel, Roma, 2000.*
- MS. 45 = Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, fondul Blaj, ma-nuscrisul românesc nr. 45; conține traducerea integrală a Vechiului Testament, efectuată de Nicolae Milescu și revizuită de un anonim moldovean în a doua jumătate a sec. al XVII-lea.
- NICODIM = *Biblia sau Sfânta Scriptură, după textul grecesc al Septuagintei, tipărită în zilele majestății sale Mihai I, regele României [...], ediția a doua, Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1944.*
- RADU-GAL. = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament, tradusă după textele originalelor ebraice și grecești de preo-ții profesori Vasile Radu și Gala Galaction din înalta inițiativă a Majes-tății sale regelui Carol II, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, București, 1938.*
- ȘAGUNA = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură [...], tipărită [...] cu bine-cuvântarea excelenței sale, prea sfințitului Domn Andreiu, Baron de Șaguna, Sibiiu, 1856-1858.*